

Алексєенко Н.М.

УДК 821.161.2

СКЛАДНІ ЕПІТЕТИ У ТВОРАХ В. ВИННИЧЕНКА ЯК ЗАСІБ
УВИРАЗНЕННЯ ПИСЬМА

Однією з індивідуальних особливостей стильової манери В. Винниченка є сміливі експерименти з мовою, утворення нових лексем. Зразки словотворення складних прикметників та прислівників зустрічаються у багатьох творах В. Винниченка, і можуть бути віднесені до авторських неологізмів. Порівнюючи характер мистецького бачення Нечуя-Левицького та Винниченка, І. Денисюк зазначає, що класичний стиль не допускає пристрасті та суб'єктивності, і у Нечуя-Левицького „край неба був би просто червоний, навіть рожевий, але не задумливо-рожевий”, а Винниченко вносить у свої твори „вихруватість настрою, величезний динамізм, азартність...” [3, с.21].

Використовуючи одне слово замість кількох, В. Винниченко згущує семантичну насиченість тексту, стискає мовний ряд. Лаконічність, стислість мови дозволяє мінімальними мовними засобами досягти максимального ефекту. Підвищується експресивність, а як наслідок – сугестивність твору. Збільшення експресивності саме шляхом економії мовних засобів, їх мінімалізації з паралельною максималізацією виразності є характерним для письменника. Прагнучи домогтися необхідного ефекту, максимальної експресивності, В. Винниченко поєднує слова у єдиний комплекс подібно до того, як художник змішує фарби. При створенні нової складної лексики (наприклад, „нудливо-безнадійно”) семантика її складових не просто арифметично додається, а виникає новий семантичний комплекс, який синтезує компоненти, створює своєрідний семантичний сплав. Заміна складного прислівника „жартівливо-сумно” двома („жартівливо” і „сумно”) призводить до втрати семантичних відтінків.

Складні епітети використовуються письменником в основному для передачі емоційного стану персонажів. За їх допомогою письменник відтворює найтонші нюанси переживань, почуттів, рухів та поштовхів душі. Використання новоствореної лексики додає експресії, письменник одним штрихом передає емоції героя. Програвши і втративши Риту (Чорна Пантера і Білий Ведмідь), „Мулен випускає карти й криво-жалко посміхається до всіх” [2, с. 234]. В. Винниченко свідомо створює нову лексему, поєднуючи у одному слові і зореве сприйняття усмішки і психологічний стан героя. Для порівняння: коли ситуація менш напружена, коли Мулен спокійний, впевнений, складні прислівники зникають: „Мулен (з витонченою і злісною іронією): Не дивлячись на те, що мадемуазель Сніжинка на цьому втерє” [2, с. 205]. Зміни настрою Сніжинки фіксуються наступними прикметниками: „хмуро, різко”, „широ-злякано”, „гаряче-злісно”. Окремими словами передаються незадоволення і розчарування дівчини: Сніжинка (хмуро, різко) Нічого. Його ніщо не пробирає [2, с. 200]. Раптовість зміни настрою (хвилювання, відчуття провини, гнів та роздратування) відтворюються складними прикметниками: Сніжинка (широ-злякано) Ах, прости́ть ради Бога! Бідний мій Лесик! [2, с. 204]; (гаряче-злісно) Тут тільки смішно! Ви хто: артист, творець краси чи фабрикант дітей? Хто? [2, с. 222]. Прикметники характеризують тон мовлення героїні, що змінюється разом з настроєм.

Рішучість, твердість у прийнятті рішення Килиною („Голота”) виражаються прислівником „суворо-рішуче”: „ступала дуже спокійно, м'яко, тільки брови насуспені якомсь твердо, суворо-рішуче, наче вона щось постановила і тільки чекає тепер, що буде далі”. Андрій, підбурений докорами Трохима, відчайдушно рішається на не зовсім порядний вчинок, і говорить про це „рішуче-палко”. Прислівник передає збуджений стан героя, його бажання зробити щось наперекір.

Передаючи складний комплекс переживань, розгубленість пана вчителя („Голота”), якого обікрали, письменник збільшує концентрацію складних прислівників: „Панок слухав допитування напружено-пильно”, „весь час, ховаючи нетерплячку, з ніяковістю ходив по кухні, то усміхаючись ввічливо-ніяковою усмішкою, коли стірався з випадковим, розпаленим поглядом офіцера, то нудливо-безнадійно озирався хату”. Стан ніяковості доповнюється ввічливістю, яку персонаж намагається зобразити.

Максимальна концентрація уваги Маринки („Голота”) виражається складним прислівником „жадно-пильно”: „Дивилася вона жваво, сміливо, слухала якомсь жадно-пильно, не спускаючи напружених, блискучих очей з оповідача”. Напружені роздуми, пошук вірного рішення дідом Юхимом („Голота”) передається складним прислівником „напружено-задумливо”: „Посидівши трохи мовчки, напружено-задумливо на лаві, дід нарешті встав, походив по хаті і, зупинившись біля Килини, тихо, крізь зуби пробурмотів до неї” [1, с. 328]. Коли дід Юхим намагається вирішити свою проблему, він має „задумливо-заклопотаний вигляд”.

Героїзм, впевненість у собі і своїй справі, мужність та стійкість Явтуха передаються у оповіданні „Салдатики!” через складні епітети, частиною яких є прикметник „спокійний”: „І знов Явтух іде туди, знов чується його твердо-спокійний голос, і знов на якийсь час стихають і плачі, і балачки”, „бліде, зморене голодом і тяжкою роботою лице його було гостро-спокійне і тверде” [1, с. 409].

Відчай людей, зневіра у щасливому майбутньому, намагання їх хоч якимось чином відірватися від тяжкого нужденного життя і забути свої негаразди втілюється через епітет „дико-веселий”, який показує, що це не просто веселе свято, – воно аномальне, це свято наперекір долі, умовам життя, самім собі: „Забулися сварки, забулись пригоди. Щезло горе, запанував один буйний, душний чад, що налив у серце дико-веселого чуття, що мішає думки, вкриває темною запоною майбутнє і ховає в п'янім забутті минуле. Загуляла голота” [1, с. 339].

Достатньо часто В. Винниченко використовує складні епітети для зображення різних відтінків негативних емоцій, зокрема злості, гніву. Трохим („Голота”), роздратований і зневірений, сміється „злісно-іронічно”, усмішка його „злісно-задоволена” чи „похмуро-задоволена”. Герой оповідання має складну долю, він завжди і всюди зайвий, не може знайти притулку і місця прикладення своїх сил та здібностей, він ображений на людей і життя. Трохим не бачить майбутнього для себе, не вірить у щастя, кохання. Саме тому навіть позитивна емоція задоволення забарвлена у негативні тони.

У оповіданні „Хто ворог?” цей художній засіб допомагає передати роздратованість людей, що шукають роботу: „Серьогова партія мовчки, злісно-понура стоїть і чекає”. Килина („Голота”), яка ображена пропозицією стати полюбовницею пана, „роздратовано нетерпляче-злісно стукала мисками, горщиками, кочергами, штовхнула навіть разів за два Маринку, яка подивлялась на неї злякано-здивованими очима” [1, с. 330]. Незвична для Килини поведінка викликає здивування у дівчинки, яка ніколи поганого слова не чула від Килини. Зміни у характері Маринки після того, як вона скоїла крадіжку, передаються в той же спосіб: „В неї виявилось щось уперто-завзяте й злісне, як у молодого вовчати, захопленого псами, навіть страху менше видко було” [1, с. 298]. Вищий ступінь злості, ненависті до усіх, хто принижував її, бажання будь-якою ціною змінити життя виражаються через номінацію „уперто-завзяте”.

Зневага до народу, селян-заробітчан, презирство, постійна роздратованість проявляються у зображенні представників панівного класу. В оповіданні „Салдатики!” офіцер розмовляє з народом „злісно-насмішкувато”, перебиває Явтуха „несамовито-люто”. Пан Олександр із оповідання „Голота” „іронічно-холодно” звертається до підозрюваного в крадіжці Андрія, який „здивовано-перелякано підняв брови і почервонів весь”. Реакція на недовіру, приниження гідності Андрія теж проявляється через складний прислівник, що підкреслює напруженість ситуації. Ставлення Винниченка до панівного класу яскраво проявляється у описі картини у оповіданні „Олаф Стефензон”, на якій зображений буржуа „з мертво-збухлим черевом”. У цих „хазяїв життя” справді напхані черева, але ці люди мертві душею. „Найщиріша, найгостріша ненависть”, яку відчуває оповідач, передається читачам завдяки виразному епітету.

Іноді цей художній засіб стає домінуючою ознакою образу. В оповіданні „Раб краси” постійною характеристикою головного героя, Василя, є прислівники зі складовою частиною „болісно”: „тільки очі його дивились на неї ще більш благаючи та губи блідли й склалися криво-болісно”; „Софрон глянув на Василя, подививсь, як тому зачервоніла щока і ніяково-болісно скривились губи, й одвернувся”; „весь блідий, з своїми запалими щоками, над якими горіли якимсь чудним і страшним світлом очі, з криво-болісно стуленими губами, він дивився в той сад і не рушився” [1, с. 363]. Скривджений долею Василь, життєвий шлях якого замість прямого перетворився на кривий, відчуває постійний біль через неможливість присвятити себе мистецтву. Ця трагедія передається письменником у тому числі і за допомогою цього художнього засобу.

Домінуючою ознакою образу головної героїні оповідання „Зіна”, сильної, рішучої, енергійної дівчини, є її полум'яна стихія: сильна, весела, гнівна. На початку у портретній характеристиці зустрічаємо: „Зіна весело-нетерпляче поводить плечима”, „Волосся Зіни буйно-золотистими хвилями бігло під заломлений капелюх”. У фіналі вдача дівчини розкривається повністю: „І раптом зеленуваті очі її заблищали і пустили задержане та буйне, весело-гнівне, вогневе. І стиснувши свій кулачок, простягнувши його до маси, перехилилася вперед і сильно-спокійним, весело-лютим голосом промовила” [1, с. 486]. Наростання експресії досягається за допомогою чергування у різних комбінаціях слів „буйний”, „веселий”. Експресивна динаміка простежується у перетворенні „золотистого” на „вогневе”, „буйного” на „гнівне”, а потім на „люте”.

Основними рисами головного героя оповідання „Олаф Стефензон” є стриманість і твердість. Олаф „стримано-спокійний”, говорить „стримано-гнівним тоном”, лице у нього „спокійно-тверде, уважне, сильне”. Повторення в різних поєднаннях домінуючого слова дозволяє повніше розкрити характер героя.

Часто складні епітети використовуються для зображення нещирої поведінки. Нещирість передбачає різницю між тим, що людина відчуває насправді і тим, що намагається показати, у чому хоче переконати оточуючих. Санька („Голота”), яка кокетливо поводить із паном „роблено-соромливо хихикала, ховала голову в руки, і коли офіцер, ніби обшукуючи, обнімав її, вона тоненько пищала й слабо випрочувалась” [1, с. 301]. На зауваження діда Юхима щодо почуттів Килини героїня „роблено-зневажливо повела плечима”. На відверті залицяння пана Килина, яка намагається продемонструвати прихильність, дивиться „соромливо-ласкаво”. Андрій, який шукає привід для повернення до хати, щоб переконатися у вірності Килини, „поспішав з заклопотано-діловим видом”. Пан Олександр, якому набридло розслідування крадіжки і якому хочеться скоріше залишитися наодинці з Килиною, „серйозно-діловито звернувся до прикажчика”.

Складний комплекс почуттів Трохима і Маринки, що поєднує співчуття, ніжність, жалість і небажання усе це показати, переданий прислівником „солодко-сумно”. Поєднання номінацій „солодко” і „сумно” створює особливу атмосферу короткочасності нових незвичних почуттів, які переживають герої: „Він мовчки тихо обняв її, притягнув ближче до себе й посадив на коліна. І замовкли. очевидячки, обом було ніяково, і гарно, і солодко-сумно” [1, с. 323].

За допомогою нових складних епітетів відтворюється і динаміка почуттів героїв. У оповіданні „Роботи!” складні душевні переживання Максима, його ніяковість, почуття незручності, розуміння своєї нікчемності передаються періодичним вживанням складних епітетів з поступовим підвищенням експресії. Спочатку герой „жалко, винувато усміхнувся й нервово-поспішно почав обсмикувати свою синю, аж до блиску заялозену роботою, сорочку” [2, с. 86], потім Максим „поспішно й нервово-незграбно потряс її (Людмили) руку й навіть шаркнув одною ногою по підлозі, все так же широко й винувато усміхаючись” [2, с. 87], а, отримавши роботу, „соромливо-щасливо засміявся” [2, с. 93].

Іноді В. Винниченко користується цим прийомом у пейзажних описах. В оповіданні „Темна сила” змальовується тюремний двір: „За стінами тюрми чується ніжний-преніжний звук мандоліни. Хтось, мабуть, їде в поле. А на подвір’ї так хмуру, так гнітюче-тихо. Місяця не видно, він наче засоромився людської мерзості і прикрився густою хмарою” [1, с. 393]. Складний епітет „ніжний-преніжний” підсилює відчуття краси музики, прислівник „гнітюче-тихо” відтворює семантичний комплекс „зловісна, неприродна тиша”, і усе це увиразнює контраст між свободою, життям на волі та життям за ґратами.

Для передачі особливої атмосфери очікування кохання в оповіданні „Стелися, барвінку, низенько” письменник поєднує слова, що містять семантичні компоненти „готовність до кохання” і разом з тим підсилюють ці ознаки і готовність зробити будь-що заради кохання, відтворюють емоційно напружений стан природи і героїв: „все налите соком до бризку, все сласно-набухле”, земля світиться „радісно-червоною” та „любовно-поштивою” усмішкою, голова у Діни „пишно-скульптурна”, вона „обіцяючи посміхається, і посмішка її бризкає чимось солодко-хвилюючим”, а у Масюченка „в грудях, в руках, в мускулах так повно, так неспокійно-соковито повно, що викинув би, так нема як” [4, с.164-165]. Почуття, які переповнюють героїв, і які вони повинні стримувати, втілені в епітетах „сласно-набухле”, „любовно-поштива”, „пишно-скульптурна”, „солодко-хвилююче”, „неспокійно-соковито”. Нові слова якнайточніше відповідають внутрішньому стану героїв, їх надзвичайним почуттям, які ось-ось вивільняться і проявляться вчинками, подіями.

У оповіданні „Краса і сила” подається опис осіннього погожого дня: „Видався теплий ясний день, один із тих днів, коли літо наче виривається з мокрих, холодних обіймів осені, спішить попрощатися з людьми, всміхнеться тепло-ласкаво востаннє й покориться долі” [1, с. 61]. Семантичний комплекс „тепло-ласкаво” є влучною характеристикою літа, яка передає таку його ознаку, як „лагідне тепло”. Оскільки мова не має поняття для вираження цієї ознаки, письменник сам створює його.

В. Винниченко створює у пейзажних описах нові, виразні відтінки кольору, які не тільки породжують зорову картину, а й викликають певний настрій. „Туманно-брудне сяйво вуличних фонарів” корелює з невизначеністю і нудьгою головного героя („Таємна пригода”). Таємність ночі, краса місячного сяйва передані Винниченком новим поєднанням барв: „Поле, залите таємним молочно-синявим світлом, безшумно розсувалось перед нами” („Терень”).

Максимальна виразність досягається сполученням кольору та певної емоції у одному слові. В оповіданні „Тайна” „край неба задумливо-рожевий”, у оповіданні „Терень” „м’який пухнастий сніг від вітру розлігавсь золотисто-радісно”. Сонячне світло, яке грає на снігові, стає зримим, хоча й не описується прямо. Імпресіоністичний пейзаж, наповнений настроями, почуттями, створюється письменником завдяки новоствореним складним епітетам.

Яскравий зоровий образ мерехтіння зірок, прекрасної картини природи, що контрастує з тяжким життям людей, використаний у оповіданні „Дим”: „Небо вночі з морозу було темне, глибоке, а зорі персоніфікація і весело-дрібно підстрибували”. Під пензлем В. Винниченка оживають предмети і явища, персоніфікація відбувається у тому числі за допомогою новостворених. Імпресіоністичний опис лісу наданий у оповіданні „Момент”: „Але стіна злісно-лукаво, холодно ховала за собою те, що ми шукали, і чекала нас”. Ліс, який викликає тривогу, страх молодих людей, що сприймають його як стіну, перепону, уособлюється, набуває певного настрою.

В. Винниченко, який володів досконалим мовним чуттям і був прекрасним стилістом, будував нові слова, повністю дотримуючись канонів українського словотворення. Комбінуючи синоніми чи лексеми одного семантичного поля, він вдосконалював мовні засоби, збагачував лексичний склад художньої мови. Мовні модифікації, використані письменником, можуть слугувати зразком і моделлю створення нових лексем.

Функція створення і вживання складних епітетів у творах В. Винниченка, вочевидь, полягає у збільшенні експресивності художнього мовлення, його виразності. Письменник прагнув ефекту згущення семантики. Таким чином В. Винниченко досягає сконцентрованості образності, експресивності, точності, лаконізму мовно-стильових засобів, посилення емоційності, внутрішньої енергії. Стислі, точні, влучні ознаки явища або дії допомагають вмістити більше інформації у меншій обсяг: замість декількох слів – одне, проте максимально точне. Художня майстерність та досконале володіння словом збагачують враження, передають мінливість настроїв, переживань та створюють неповторність, оригінальність, життєвість оповідань та драматичних творів.

Джерела та література:

1. Винниченко В. Краса і сила : повісті та оповідання / В. Винниченко; упоряд., авт. прим. П. М. Федченко. – К. : Дніпро, 1989. – 752 с.
2. Винниченко В. Вибране / В. Винниченко. – К. : Школа, 2002. – 304 с.
3. Денисюк І. Велегранність новелістики Винниченка / І. Денисюк // Винниченко і сучасність : зб. наук. праць / відп. ред. В. І. Гуменюк. – Сімферополь : ВЦ Просвіта, 2000. – 208 с.
4. Жулинський М. Із забуття в безсмертя / М. Жулинський. – К. : Дніпро, 1990. – 446 с.